

พระราชสมณประวัติ

ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

La vie religieuse du roi Mongkut

โดย Robert Lingat

ปรีดี พิศภูมิวิถิ, แปลและเรียบเรียง

บทนำ

การปฏิรูปการปกครอง ครั้งใหญ่ พ.ศ. 2435 ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างของสังคมอย่างกว้างขวาง เป็นต้นว่าลักษณะการปกครองที่ปรับเปลี่ยนไปจากเดิมทั้งการปกครองส่วนกลางและการปกครองส่วนภูมิภาค เกิดการวางรากฐานการศึกษา การปฏิรูปกฎหมาย และการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีอื่น ๆ ในสังคม

เราปฏิเสธไม่ได้ว่าความสำเร็จของการปฏิวัตินั้นส่วนหนึ่งเกิดจากความรู้ความสามารถและสติปัญญาของชาวต่างชาติที่ได้รับการว่าจ้างเข้ามาเพื่อดำรงตำแหน่งที่ปรึกษากระทรวงต่าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจ้างชาวอังกฤษให้ทำงานด้านการคลังและการศึกษา ชาวเยอรมันทำงานด้านการไปรษณีย์โทรเลขและการรถไฟ หรือชาวอเมริกัน ชาวเบลเยียม ชาวฝรั่งเศสทำงานด้านกฎหมาย (แลงการ์ด เล่ม 1, 2526 : คำนำ) เป็นต้น

ร. แลงการ์ด หรือโรเบิร์ต แลงการ์ด (Robert Lingat) เป็นหนึ่งในบรรดาที่ปรึกษาด้านกฎหมายจากฝรั่งเศสที่ได้รับการว่าจ้างเข้ามาทำงานในเมืองไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 กล่าวคือเข้ามาในปี พ.ศ. ๒๔๖๗ โดยอยู่ในเมืองไทยประมาณ 16 ปี และการออกไปเมื่อ พ.ศ. 2548 ในสมัยรัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม

ร. แลงการ์ด เกิดเมื่อปี พ.ศ. 2435 (ค.ศ.1892) ที่ชาร์ลวิลล์ (Charleville) เมืองอาร์เดนส์ (Ardennes) ซึ่งตั้งอยู่กลางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศฝรั่งเศสติดกับประเทศเบลเยียม และประเทศเยอรมันนี้ได้รับประกาศนียบัตรทางด้านภาษาตะวันออก (Diplôme de l'Ecole des Langues Chrestales Vivantes) เมื่ออายุ 27 ปี และได้รับปริญญาเอกทางกฎหมาย Doctorat en Droit) เมื่อปี พ.ศ. 2475 ครั้นอายุได้ 32 ปี จึงเดินทางเข้ามายังประเทศไทยหลังจากที่กลับออกไป

ภายใต้การสนับสนุนของสมาคมฝรั่งเศส ได้รับการตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคม ฉบับปีที่ 20 ปี พ.ศ. 2469 หน้า 129-148 และตีพิมพ์อีกครั้งในวารสารสยามสมาคม ฉบับครบรอบ 50 ปีของการก่อตั้งปี พ.ศ. 2497 หน้า 18-37 โดยที่แรงกดดันได้แสดงถึงความรู้ความเข้าใจในประวัติศาสตร์ไทย ช่วงต้นรัตนโกสินทร์เป็นอย่างดี พร้อมทั้งความรู้อย่างลึกซึ้งในพระพุทธศาสนา และเลือกที่จะนำเสนอหน้าประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัชกาลที่ 3-4 ทั้งในด้านการเมือง การปกครอง และการพระศาสนา โดยมีเหตุผลที่ว่า เพื่อให้ “ท่านได้มองเห็นภาพคู่ขนานกันระหว่างช่วงเวลาก่อนและหลังจาก การขึ้นครองราชย์” (Lingat, 1954 : 20)

สำหรับในการแปลครั้งนี้ ผู้แปลได้จัดทำเชิงอรรถเพิ่มเติมเพื่อให้รายละเอียดมากขึ้น สำหรับบางเรื่องที่น่าสนใจ ส่วนในกรณีที่ต้นฉบับเดิมมีเชิงอรรถอ้างอิงอยู่แล้วนั้น ผู้แปลจะได้วงเล็บไว้ว่า อ้างอิงจากต้นฉบับเดิม ส่วนปีศักราชนั้นจะใช้ปีพุทธศักราชเป็นหลัก และจะวงเล็บปีคริสต์ศักราชไว้คู่กันด้วย

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในฐานะที่กล่าวได้ว่าเป็นผู้ก่อสร้างประวัติศาสตร์สยามยุคใหม่ นับจากการสถาปนาราชอาณาจักรสยามซึ่งรวมความเป็นหนึ่งให้กับตัวเอง ขับไล่พม่าผู้รุกรานและตั้งตัวเป็นเอกราชราวกลางศตวรรษที่ผ่านมาโดยปิดประเทศแยกตัวโดดเดี่ยว แม้ไม่อาจจะเรียกได้ว่าตั้งตัวเป็นปรปักษ์กับต่างชาติ และปล่อยให้ชาวจีนซึ่งเข้ามานานหลายศตวรรษเป็นผู้ดำเนินกิจการและกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่าง ๆ หากผลประโยชน์ไปอย่างราบรื่น การที่อังกฤษเข้าครอบครองพม่า หรือการแทรกแซงของชาติยุโรปในราชอาณาจักรจีน ก็ไม่ได้มีผลต่อความเป็นไปในราชอาณาจักรนี้แต่อย่างใด ได้มีการลงนามในสนธิสัญญากับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ในปี พ.ศ. 2368 (ค.ศ. 1825) และปี พ.ศ. 2376 (ค.ศ. 1833) ตามลำดับแต่ก็เป็นเพียงสนธิสัญญาที่สมบูรณ์ทางรูปแบบซึ่งระมัดระวังกันอย่างรอบคอบที่จะไม่ให้มีผลใช้ในทางปฏิบัติ ในรัชกาลก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทั้งสหรัฐอเมริกาและอังกฤษต่างก็ได้ตัวแทนทางการทูตเข้ามาเจรจาสนธิสัญญาที่จะมีผลบังคับใช้นั้น ก็ไม่ได้รับความสนใจมากนัก และต่างเดินทางกลับโดยไม่มีผลสืบหน้า แม้ผู้แทนทางการทูตจากอเมริกาก็ยังไม่สำเร็จในการขอเข้าเฝ้าฯ เพราะติดปัญหาเรื่องขนบธรรมเนียม ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ประเทศตะวันตกไม่มีความหมายใด ๆ ต่อสยาม สวนในราชอาณาจักรเอง วิถีชีวิตเป็นไปเหมือนในยุคกลางของยุโรปเพียงการอ่านกฎหมายโบราณ ซึ่งนายแพทย์แดน บีช บรัดเลย์ ได้รวบรวมพิมพ์ไว้ก็จะเห็นภาพที่ชัดเจน ทั้งไม่มีการจัดระบบการปกครองอย่างสมัยใหม่ในความหมายที่เรารู้จัก ยกตัวอย่างเช่น การจัดระเบียบทางการศาลก็เป็นไปในลักษณะที่จะยับยั้งไม่ให้เกิดการฟ้องร้องต่อศาล การกตขี้ข่มเหงใช้อำนาจบาตรใหญ่มีปรากฏให้เห็นโดยทั่วไปโดยปราศจากการควบคุม นับว่าเป็นปรากฏการณ์ที่ค่อนข้างล้าหลัง เมื่อเปรียบกับอาณาจักรอื่น ๆ ในดินแดนตะวันออก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์³ ภาพดังกล่าวจึงเปลี่ยนไปแทบจะในทันที แล้วนโยบายการเมืองการปกครองแบบโดดเดี่ยวก็สิ้นสุดลงในไม่ช้า ในช่วงปีแรก ๆ ของรัชกาล **เซอร์จอห์น เบาว์ริง** ราชทูตอังกฤษ⁴ เดินทางมาเข้าเฝ้าฯ ซึ่งพระองค์ทรงต้อนรับอย่างกระตือรือร้น จากนั้นอีกเพียงไม่ถึงเดือนก็มีการลงนามในสนธิสัญญา⁵ อันเป็นเงื่อนไขใน

ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองประเทศในอีกตลอดช่วงครึ่งศตวรรษหน้า การลงนามในสนธิสัญญากับฝรั่งเศส⁶ และสหรัฐอเมริกา⁷ จากนั้นมหาอำนาจต่าง ๆ ในยุโรปก็ทยอยเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีทางการทูต โดยถือสนธิสัญญากับอังกฤษเป็นต้นแบบซึ่งมีบทบัญญัติสำคัญยิ่ง เพราะนอกจากจะส่งผลอันลึกซึ้งแล้ว ยังมุ่งที่จะให้มีผลบังคับใช้ในทางปฏิบัติอีกด้วย ดังที่เราท่านทราบกันดีว่าสนธิสัญญาเหล่านี้เป็นที่มาของการตั้งสถานกงสุลต่างประเทศ รวมทั้งเป็นจุดเริ่มต้นของระบบ สิทธิสภาพนอกอาณาเขต เมื่อมีหลักประกันนี้แล้ว ประเทศในยุโรปก็จะเริ่มเพิ่มศักยภาพและพัฒนาการค้าของตนได้อย่างไม่มีปัญหา ขณะเดียวกันกับที่มาตรการต่าง ๆ เกิดขึ้น เช่น ให้สิทธิทางศุลกากรในและไม้สักเป็นสินค้าออกอย่างเสรี หรือยกเลิกการผูกขาดการจับปลา เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปิดโอกาสให้ทำการค้าอย่างเสรีที่สมบูรณ์แบบเท่าที่จะเป็นไปได้ สยามจึงเป็นประเทศที่เปิดกว้างต่ออิทธิพลตะวันตก ส่วนภายในประเทศเองก็เกิดการปฏิรูปขนานใหญ่นับแต่ช่วงต้นรัชกาล อาทิ การออกประกาศการผูกขาดฝิ่น และเริ่มดำเนินการเพื่อการเลิกทาส มีการปรับปรุงตัวบทกฎหมายเก่าหลายมาตรา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมาตราที่ว่าด้วย ภาพของสตรีและเด็ก⁸ มีการออกหนังสือราชกิจจานุเบกษา⁹ เพื่อให้อาณาประชาราษฎร์รับรู้ข่าวสารทางการ ประเทศสยามเริ่มปรับระบบและทัศนคติให้เป็นตะวันตก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตหลังจากทรงครองราชย์ได้เพียง 17 ปี จะเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในสยามตลอดช่วงกึ่งศตวรรษที่ 20 เพื่อปูทางให้ประเทศเข้าร่วมรบในสงครามโลกที่ยุโรปและมีส่วนร่วมลงนามในสนธิสัญญาที่กรุงเจนีวา ตลอดจนเป็นหนึ่งในประเทศที่ได้รับการยอมรับในเวทีสากล

หากเรามองว่าการตัดขาดจากระบบการปกครองที่เคยใช้กันมาในช่วงต้นรัชกาลกรุงรัตนโกสินทร์นั้นมิได้เกิดจากเจตจำนงของประชาชนจึงไม่มีอยู่ในสมัยนั้น แต่มีที่มาจากบทบาทขององค์พระมหากษัตริย์และผู้แวดล้อมที่ส่งคุณเคยเพียงไม่กี่คนก่อนส่งขึ้นครองราชย์ ก็เป็นเรื่องน่าสนใจและจำเป็นที่เดียวที่จะต้องศึกษาความเป็นมาของการเคลื่อนไหวซึ่งยังคงดำเนินอยู่แม้ในขณะปัจจุบัน เพื่อสืบค้นว่าพระปรีชาญาณและพระวินิจฉัยที่ชาญฉลาดในการปฏิบัติพระภารกิจนี้ได้มาอย่างไร จากสภาพแวดล้อมบริบททางสังคมก่อนที่จะส่งขึ้นครองราชย์อย่างไร ด้วยประสบการณ์และเจตนารมณ์เช่นไร ถ้าสถานการณ์เป็นเช่นนั้นจริง พระองค์เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อพระชนมายุถึง 45 พรรษาแล้ว จึงยังเป็นเรื่องชวนค้นคว้าว่าพระองค์ทรงผ่านชีวิตในวัยเยาว์และแม้กระทั่งช่วงที่ทรงบรรลุนิติภาวะมาได้อย่างไร เราได้พบข้อเท็จจริงที่น่าแปลกใจประการหนึ่งคือ นับแต่พระชนมายุได้ 20 พรรษา จนวันที่ทรงขึ้นครองราชย์นั้น พระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทรงดำรงสมณเพศมาตลอดและประทับอยู่อย่างสงบในพระอารามห่างไกลจากแวดวราชสำนักที่ทรงได้เตรียมพระองค์เป็นชีวิตของกษัตริย์ ในช่วงระยะเวลาานานที่ทรงดำรงเพศบรรพชิตพระกรณียกิจทางศาสนาก็ไม่ได้ยิ่งหย่อนไปกว่าพระราชกรณียกิจขณะทรงดำรงตำแหน่งกษัตริย์ในเวลาต่อมา เราคงจะไม่พูดถึงการเตรียมพระองค์ในขณะที่ยังทรงเป็นสามเณรซึ่งเป็นเรื่องรองลงมา แต่เราได้ค้นพบงานที่สมบูรณ์และแตกต่างไปจากการสร้างสรรค์ทางจิตวิญญาณซึ่งมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน เพราะมีเหตุผลกระทบต่อจิตสำนึกและการวางรากฐานทางศาสนาของประเทศนี้ ในที่นี้ข้าพเจ้าหมายถึงการก่อตั้งนิกายใหม่ในพระพุทธศาสนา นั่นคือธรรมยุติกนิกาย ซึ่งแพร่หลายไปสู่ประเทศกัมพูชาและพม่า และในแง่มุมของศาสนาประจำชาติ กล่าวได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่

ใกล้เคียงกับการปฏิรูปทางการเมือง เพื่อให้ท่านได้มองเห็นภาพคู่ขนานกันระหว่างช่วงเวลาก่อน และหลังจากการครองราชย์ในพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นี่คื จุดประสงค์ของคำกล่าวนำที่ยืดยาวของข้าพเจ้าเช่นนี้¹⁰

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2347 (ค.ศ. 1804)¹¹ เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ได้รับพระราชทานนามว่า “เจ้าฟ้ามงกุฏ”¹² เนื่องด้วยเป็นพระราชโอรส พระองค์ใหญ่ในพระอัครมเหสี จึงทรงดำรงพระราชฐานะที่จะสืบทอดราชบัลลังก์ต่อจากพระราชบิดา

เราทราบว่าในโบราณราชประเพณีของสยามนั้น บรรดาเด็กชายที่เกิดในครอบครัวที่มีฐานะ และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง สมาชิกในราชสกุลนั้น จำต้องเข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์เป็นระยะเวลา 2 ครั้ง กล่าวคือครั้งแรกนั้นอยู่ในอายุราว 14 ปี เรียกว่า “สามเณร” และครั้งที่ 2 เมื่ออายุครบ 20 ปีเต็ม เรียกว่า “ภิกษุ” ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวบรรดาเด็กชายและชายหนุ่มมุ่งหมั่นด้วยจิ๋วร ศึกษาพระธรรมวินัยเป็นภาษาบาลีซึ่งเป็นคำสอนพื้นฐานที่สำคัญยิ่งของศาสนา รวมทั้งภูข้อบังคับอื่น ๆ ด้วย

เจ้าฟ้ามงกุฏทรงปฏิบัติพระองค์ตามขนบประเพณีดังกล่าว ด้วยทรงบรรพชาเป็นสามเณร เป็นเวลา 7 เดือน¹³ จากนั้นสมเด็จพระราชบิดาได้อบรมสั่งสอนพระราชโอรสพระองค์นี้ด้วยพระองค์เอง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นกวีที่สำคัญและยิ่งใหญ่พระองค์หนึ่งในสยาม ดังนั้นจึงไม่สงสัยเลยว่า ความรู้ความสามารถ พระสติปัญญาและพระปรีชาญาณในด้านภาษา ที่ทรงรับสืบทอดจากพระราชบิดา ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างสรรค์งานเขียนที่มีคุณค่าเป็นวรรณคดีชิ้นเอกได้เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฏมีพระชนมายุครบ 20 พรรษา ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ¹⁴ ก่อนเสด็จออกผนวช มีพระราชโอรส 2 พระองค์¹⁵ จึงทำให้เข้าใจได้ว่ามีพระดำริที่จะอุปสมบทเพียงชั่วคราวแต่เพียง 15 วัน หลังจากที่ทรงอุปสมบท พระราชบิดาก็เสด็จสวรรคต¹⁶ พระเชษฐาพระองค์โตของพระองค์ ซึ่งมีได้ประสูติแต่พระอัครมเหสี¹⁷ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” (รัชกาลที่ 3) สำหรับการเสด็จขึ้นครองราชย์ในครั้งนี้ มีความเห็นเรื่องที่มาแตกต่างกันออกไป นักเขียนตะวันตกส่วนมากที่บันทึกเรื่องราวประวัติศาสตร์สยามในช่วงนั้นยืนยันตรงกันว่าเป็นการแย่งชิงอำนาจ หากแต่ข้าพเจ้าขอยืนยันด้วยเอกสารที่ได้รับการเชื่อถือจากระดับสูงกว่าเจ้าฟ้ามงกุฏทรงมอบราชสมบัติให้กับ พระเชษฐาธิราชด้วยความเต็มพระทัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจทางด้านการต่างประเทศอย่างเต็มที่ตลอดเวลาของแผ่นดินก่อนนั้น ข้อสมมติฐานทั้งสองข้อนี้ไม่ถึงกับขัดแย้งเป็นขาวดำ อย่างไรก็ตามเจ้าฟ้ามงกุฏต้องทรงเลิกล้มพระราชปณิธานครั้งยังทรงพระเยาว์ และทรงแยกตัวจากการเมืองการปกครอง ทรงดำรงวัตรปฏิบัติปลอดพ้นจากภัยอยู่ภายใต้ร่มกาสาวพัสตร์ตลอดรัชกาล พระเจ้าคงจะไม่มุ่งเน้นที่จะหาเหตุผลในประเด็นดังกล่าวมากนัก จะได้มุ่งศึกษาค้นคว้าพระราชประวัติก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์เพื่อจะพิสูจน์ความตั้งพระราชหฤทัยของพระองค์ในเรื่องการพระศาสนา

พระอารามที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงเลือกเป็นที่ประทับ ปัจจุบันนี้คือ “วัดราชาธิวาส”¹⁸ ชื่อเดิมในสมัยนั้นคือวัดสมอราย ตั้งอยู่ที่สามเสนริมแม่น้ำเจ้าพระยา ปัจจุบันในตัววัดมีพุทธศาสนาสถานที่ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมรสร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายในพระอุโบสถมีภาพวาดจิตรกรรมฝาผนังของศิลปินชาวตะวันตก แต่ตัวอาคารที่เจ้าฟ้ามงกุฎใช้เป็นที่พักประทับไม่ปรากฏให้เห็นอีกแล้วในปัจจุบัน สมัยนั้นการคมนาคมติดต่อต้องใช้แม่น้ำลำคลองเป็นหลัก ซึ่งปัจจุบันเราต้องใช้ วิธีอื่น ที่นี่เป็นที่สงบเงียบอยู่ห่างไกลจากความวุ่นวายของตัวเมือง ภายในกำแพงวัดสงบเงียบราวกับจะขาดจากโลกภายนอกโดยสิ้นเชิง ในอาณาบริเวณวัดนั้นมีต้นหมากกรากไม้แผ่ขยายปกคลุมอยู่ทั่วบริเวณ ไม่มีการตัดโค่นต้นไม้แม้เพียงสักต้นเดียว ยกเว้นเพียงพื้นที่บริเวณหน้าพระอุโบสถเท่านั้นซึ่งมีข้อบัญญัติว่าต้องสะอาดและเรียบร้อย การให้ความเคารพต่อชีวิตทุกชีวิตนี่นำมาใช้กับพืชพรรณไม้ด้วย และเจ้าอาวาสทุกรูปจะต้องเคารพและรักษากฎเกณฑ์นี้อย่างเคร่งครัด มีเรื่องเล่าว่าเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดสมอรายนี้ ข้าราชการบริพารผู้หนึ่งได้มาที่วัดและสั่งให้เจ้าอาวาสกิ่งไม้ที่อาจจะเกะกะขวางทางพระมหาเศวตฉัตรออก ท่านเจ้าอาวาสตอบว่าไม่สามารถกระทำได้ ซึ่งจะทำให้พระมหากษัตริย์ไม่สามารถเสด็จประพาสได้ พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงเข้าพระทัยเรื่องกฎของวัดดีกว่ายิ่งกว่าข้าราชการของพระองค์ทรงยินยอมอนุโลมตามและเสด็จออกในพระราชพิธีเส้นนี้ตามหมายกำหนดการ

ในวิถีชีวิตตัดขาดจากโลกซึ่งน่าจะปฏิบัติได้ยากนี้ พระสงฆ์จะดำรงวัตรปฏิบัติที่เรียบง่ายและปฏิบัติตนเพื่อสร้างสะสมบุญญาบารมีทางศาสนา โดยแสดงวัตรปฏิบัติให้เป็นที่เลื่อมใสมากกว่าที่จะเทศนาอบรมเพื่อจะตั้งตัวเป็นครูบาอาจารย์ไม่วิพากษ์วิจารณ์พระพุทธรูปพระพุทธรูปแห่งพระองค์ พระพุทธเจ้า ไม่เทศน์สั่งสอนแต่จะมุ่งฝึกวิปัสสนากรรมฐาน โดยต่างก็จะบำเพ็ญเพียรในกุฏิของตน ซึ่งถูกปกคลุมไว้ด้วยพุ่มไม้ใบหนาใต้อร่มมะขาม การเจริญภาวนานั้นมีหลายรูปแบบ สำหรับผู้ที่เคร่งศาสนาถือว่าการบำเพ็ญเพียรจะนำพาให้ถึงซึ่งพระนิพพาน การปฏิบัติซึ่งจะต้องข้องแวะกับความเชื่อในเรื่องเหนือจิตวิญญาณเป็นที่เคารพนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ทั่วทั้งประเทศ พระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระอัยกาธิราช¹⁹ และสมเด็จพระราชบิดาของเจ้าฟ้ามงกุฎก็ทรงได้รับการศึกษาอบรมทางพระศาสนาจากพระอารามนี้ และโปรดเจ้าอาวาสวัดนี้มาก จึงไม่แปลกแต่อย่างใดที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชเป็นพระภิกษุจะประทับอยู่ที่นั่นในช่วงต้น ทรงใช้เวลาอยู่ที่วัดนี้ไม่มากนัก และเสด็จไปยังพระอารามสำคัญต่าง ๆ ที่มีชื่อเสียงด้านวิปัสสนาธุระ²⁰ โดยเฉพาะที่วัดราชสิทธาราม²¹ ซึ่งมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักพอ ๆ กับวัดสมอราย ทั้งยังเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงผนวชมาแต่ก่อน เจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาปฏิบัติทุกวิถีทางทางจากพระอาจารย์ที่เชี่ยวชาญในฝ่ายวิปัสสนา ทรงได้รับการถ่ายทอดแนวทางต่าง ๆ อันจะนำไปสู่ความรู้ความเข้าใจถึงที่สุดแห่งสรรพสิ่ง เพื่อยกระดับสมาธิให้สูงถึงขั้นการบรรลุถึงสิ้นซึ่งอาสวะ หากแต่ก็ยังไม่ทรงพอพระทัย และในไม่ช้าก็ทรงรู้สึกถึงความจำเป็นที่จะสร้างฐานทางจิตให้มั่นคง ทรงหันกลับไปสู่รากฐานเดิมของการเจริญภาวนา อันหมายถึงการเจริญพระพุทธรูปที่บ้านทึกไว้เป็นภาษาบาลี พระภิกษุที่วัดสมอรายมีอคติต่อการศึกษาทางปริยัติและพอใจที่จะยึดถือแนวปฏิบัติเพื่อเข้าถึงความรู้ด้วยวิถีทางที่ไม่ใช่การศึกษาเข้าใจด้วยปัญญาและความคิด ภิกษุเหล่านี้ไม่

สามารถอธิบายไขปัญหาข้อสงสัยของเจ้าฟ้ามงกุฎได้ และพิสูจน์ให้เห็นความเชื่อมโยงของวัตรปฏิบัติ กับคำสอนของพระพุทธองค์ หรือแม้แต่อธิบายพระธรรมบทซึ่งเป็นรากฐานให้กับศรัทธาความเชื่อ ของตน เจ้าฟ้ามงกุฎจึงจำเป็นต้องออกแสวงหาพระอาจารย์ท่านอื่น ๆ ทรงออกจากวัดสมอรายและ เสด็จยังวัดมหาธาตุเพื่อส่งเรื่องศึกษาพระศาสนา ตามแนวทางของพระองค์อีกครั้ง การตัดสินใจครั้งนี้ ยิ่งกลับแรงให้ส่งเกิดความวิตกกังวลรุนแรงเพิ่มขึ้น

วัดมหาธาตุ²² หรือวัดแห่งพระธาตุของพระพุทธเจ้าตั้งอยู่บริเวณหลังอาคารหอพระสมุด แห่งชาติซึ่งในขณะนั้นยังไม่ได้จัดตั้ง นับว่าเคยและเป็นพระอารามที่สำคัญมากแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ ประวัติของวัดนี้มีความเกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนแบบใหม่ของสถาบันพุทธศาสนาในระบบศาส นสถานที่สำคัญได้แก่พระอุโบสถ พระวิหาร พระมณฑปที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 เพื่อใช้เป็นที่ ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ยังคงได้รับการอนุรักษ์ไว้ตามแบบเดิมจนกระทั่งปัจจุบัน เว้นแต่ อาคารหลังเล็กซึ่งเคยใช้เป็นที่ประทับของเจ้าฟ้ามงกุฎนั้นได้พังไป ณ บริเวณดังกล่าวเมื่อปี พ.ศ. 2367 (ค.ศ. 1824) พระสมณทูตในรัชกาลที่ 2 ได้ปลุกต้นพระศรีมหาโพธิที่นำมาจากเมืองอนุราชปุระ ประเทศศรีลังกา²³ ซึ่งเรายังคงเห็นต้นพระศรีมหาโพธิดังกล่าวในบริเวณทิศตะวันตกเฉียงเหนือของ วัด

ในที่ประทับแห่งใหม่นี้ เจ้าฟ้ามงกุฎทรงศึกษาหาความรู้จากพระไตรปิฎกอย่างจริงจัง ที่นี้ เป็นที่ตั้งของโรงเรียนสอนภาษาบาลีที่มีชื่อเสียง ช่วงเวลา 3 ปี ภายใต้การดูแลของพระอาจารย์มีชื่อ พระองค์ก็ได้ทรงศึกษาภาษาบาลีจนแตกฉานและเข้าถึงพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง รัชกาลที่ 3 ได้โปรด ให้ทรงสอบเปรียญ 9 ประโยคกับคณะกรรมการซึ่งประกอบด้วยคณะสงฆ์ที่ทรงสมณศักดิ์ชั้นสูง ปราบกฏผลออกมาว่าความรู้ของพระองค์นั้นก้าวหน้ากว่าผู้เข้าสอบองค์อื่น ๆ มาก แต่เนื่องจาก เนื้อหาการสอบครั้งนี้มิได้เป็นไปตามปกติของการสอบครั้งแรก จึงทำให้เกิดความฉ้อฉลขึ้นในหมู่ข้าราชการบริหารของรัชกาลที่ 3 ที่เข้าสอบในครั้งนี้ด้วย เจ้าฟ้ามงกุฎตรัสขอไม่ให้ตั้งคำถามไปมากกว่านี้ และทรงสอบได้เปรียญ 9 ประโยคขั้นดีเยี่ยม นับเป็นครั้งแรกที่พระบรมวงศานุวงศ์ทรงสอบได้ใน ระดับนี้ ต่อจากนั้นรัชกาลที่ 3 ทรงแต่งตั้งให้เจ้าฟ้ามงกุฎดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นสูงและโปรดให้ เป็นกรรมการสอบร่วมกับพระราชาคณะอีกรูปหนึ่ง²⁴ ปราบกฏว่าเกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าฟ้า มงกุฎกับพระราชาคณะรูปนั้น²⁵ จนวันหนึ่งในการสอบแปลภาษาบาลีของพระรูปหนึ่งเจ้าฟ้ามงกุฎ และพระราชาคณะสงฆ์ขัดแย้งกันเรื่องคำแปล ฝ่ายเจ้าฟ้ามงกุฎทรงยืนยันในความคิดของพระองค์ เองในขณะที่พระราชาคณะรูปนั้นประกาศว่า “อาตมาเคารพในพระบรมราชโองการของสมเด็จพระ บรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า ที่โปรดให้อาตมา มา ณ ที่นี้ ถ้าไม่เช่นนั้นอาตมาคงจะไม่มานั่งอยู่ ณ ที่ตรงนี้” เมื่อเกิดเหตุเช่นนี้เหตุการณ์เช่นนี้ รัชกาลที่ 3 ทรงส่งมอบสิทธิ์ขาดให้เจ้าฟ้ามงกุฎทรง พิจารณาวินิจฉัยเรื่องการสอบพระปริยัติธรรมตลอดจนสิ้นรัชกาล

เหตุการณ์ครั้งนั้นถือเป็นการปิดฉาก เพราะเมื่อเจ้าฟ้า มงกุฎเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว

พระราชาคณะรูปนั้นเกรงพระราชอาญาจึงเตรียมย้ายกลับภูมิลำเนาเดิมที่จังหวัดเพชรบุรี แต่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกตัวเรียกตัวกลับมายังพระนครด้วยตระหนักในความ

รอบรู้ของท่าน แล้วทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ชั้นสำคัญ เรื่องจึงจบลงด้วยพระราชอาณัติ
รูปนั้นแต่งมงคลคาถาถวายพระพรที่มีพระมหากษัตริย์ 26

ในขณะที่ประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุเจ้าฟ้ามณฑลได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัยและ
พระไตรปิฎกอย่างถ่องแท้ และทรงพบว่าพระธรรมวินัยบางบทและวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไม่เป็นไป
ตามคำสอนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประพจน์ปฏิบัติและบัญญัติไว้ ยิ่งทรงพิจารณาพระธรรมบท
ลึกซึ้งมากขึ้นเท่าใด และเมื่อทรงเห็นว่าได้มีความเข้าใจออกนอกกลุ่มนอกทางมากขึ้นเท่าใด ข้อ
เปรียบเทียบนี้ยิ่งทำให้พระองค์ทรงท้อพระทัย การเฉยชาต่อการศึกษาที่มีอยู่โดยทั่วไปทำให้ทรงตั้ง
คำถามว่าหนึ่งในพระรัตนตรัยอันได้แก่หมู่สงฆ์นั้นจะถึงแก่การล่มสลายแล้วหรือไม่ จากการศึกษา
พระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดจึงทำให้พระองค์ทรงเห็นแต่ข้อบกพร่องใน การปฏิบัติของพระภิกษุ
สาวกกับองค์พระศาสดา การนุ่งห่มจีวรสีเหลืองซึ่งทำให้ได้รับอภิสิทธิ์บางประการและความเคารพ
นับถือที่พึงมีต่อสงฆ์ผู้สืบทอดพระศาสนา จึงเท่ากับเป็นการลบหลู่ต่อพระพุทธศาสนา

บ่ายวันหนึ่ง เจ้าฟ้ามณฑลเสด็จไปยังพระอุโบสถซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปทององค์
ใหญ่ ทรงจุดธูปเทียนสักการะพระพุทธรูปและทรงตั้งสัตยาธิษฐานต่อเหล่าทวยเทพว่า “ข้าพเจ้านี้
อุทิศต่อพระผู้มีพระภาค ได้ออกบวชด้วยความเลื่อมใสและศรัทธา มิได้เพ่งต่ออำมิสสิ่งหนึ่งสิ่งใด ทั้ง
เกียรติยศแลลาภยศ ถ้าวางศับรรพชาที่เนื่องมาจากพระสुकตยังดำรงอยู่ ณ ที่หนึ่งทีใด ขอให้ได้ประสบ
หรือได้ยินข่าวภายใน 1 สัปดาห์ หากไม่เป็นเช่นนั้น ข้าพเจ้าจะเข้าใจว่าศาสนวงศ์แห่งองค์พระ
สัมมาสัมพุทธเจ้านั้นสิ้นไปแล้ว และข้าพเจ้าก็จะลาเพศบรรพชิตไปรักษาศีล 5 หรือศีล 8 ตาม
สมควร” 27

หลังจากที่ได้ทรงตั้งสัตยาธิษฐานได้ 2-3 วัน ก็ส่งได้ข่าวว่ามีพระรูปหนึ่งชื่อนานาญด้านคันถ
ธุระจนได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชอาณัติ 28 เจ้าฟ้ามณฑลทรงเสด็จไปพบและทรงปฐกวิสัชชาจน
เป็นที่พอพระทัย จึงทรงเกิดความมั่นใจพระทัยขึ้นมาใหม่และทรงยกเลิกความคิดที่จะทรงลาสิกขา
หากแต่จะดำรงพระสมณะปฏิบัติพระวินัยโดยเคร่งครัดเต็มที่ ด้วยเหตุที่ยังคงประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ
ร่วมกับเรากษัตริย์อื่น ๆ ก็ไม่สามารถปฏิบัติตามปณิธานที่ตั้งไว้ได้ จึงทรงย้ายที่ประทับมา ณ วัดสมอ
รายซึ่งให้อิสระภาพในการปฏิบัติมากกว่าและให้ทรงปฏิบัติพระองค์ได้โดยไม่มีที่ครหาหากแต่ก็ยัง
ส่งเก็บที่ประทับที่วัดมหาธาตุไว้ดังเดิมด้วย

ครั้งเสด็จกลับมาที่วัดสมอรายนั้น เจ้าฟ้ามณฑลมีพระชนม์ได้ 25 พรรษา เราคงจะกล่าวได้ว่า
แนวคิดสำคัญของการปฏิรูปศาสนาได้ก่อตัวขึ้นในเวลานั้นเอง หลายปีต่อจากนั้นจึงได้มีการตั้งนิกาย
ใหม่แตกต่างไปจากนิกายดั้งเดิมของสยาม สารของนิกายใหม่ที่ตั้งขึ้นปรากฏแม้ในชื่อที่วางไว้ว่า
ธรรมยุติกนิกาย คือการยึดถือพระพุทธรูปวัจนะเป็นหลัก และปฏิบัติให้สอดคล้อง ยึดมั่นในพระวินัยที่
พระพุทธรูปทรงบัญญัติไว้ ตลอดจนคำสั่งสอนที่จารึกไว้ในพระไตรปิฎกภาษาบาลี พิธีกรรมและวัตร
ปฏิบัติบางประการของพระสงฆ์นั้นถูกยกเลิกไปนานแล้ว หรือมิฉะนั้นก็เป็นไปอย่างไม่สม่ำเสมอ
สืบเนื่องเนื่องจากบรรดาพระสงฆ์ต่างละเลยและคร้านที่จะปฏิบัติ เจ้าฟ้ามณฑลทรงรวบรวมพระวินัย
ไว้ครบถ้วนด้วยทรงเห็นโทษของการหลบลึงทุกวิถีทางที่จะปฏิบัติ บทบัญญัติต่าง ๆ นั้นมีจำนวน
มาก เป็นต้นว่า การลงปาฏิโมกข์ต้องกระทำ 2 ครั้งต่อเดือน โดยที่ประชุมสงฆ์จำนวน 220 รูป

และในรายละเอียดอื่น ๆ รวมทั้งข้อปฏิบัติในชีวิตประจำวันของสมณเพศ ซึ่งทำให้เกิดความอึดอัดอย่างยิ่งต่อพระสงฆ์ สำหรับพระองค์แล้ว ถ้าสงฆ์รูปใดไม่สามารถเจริญรอยตามพระวินัยได้อย่างเคร่งครัดก็ไม่สมควรที่จะครองจีวร และในเมื่อภิกษุไม่สามารถรักษาบทบัญญัติที่จะร่วมสังฆกรรมได้นั้น ก็มีแต่จะต้องให้พระรูปที่ไม่เห็นจำเป็นต้องเชื่อฟังพระวินัยของพระพุทธองค์ให้ลาสิกขาไป

ในพระวิจารณ์ญาณของเจ้าฟ้ามงกุฎนั้น การเคารพทบบัญญัติอย่างเคร่งครัดจะเชื่อมโยงต่อกับความรู้อย่างลึกซึ้งในพระธรรม และไม่ใช้การท่องจำ หากแต่ต้องมาจากความเข้าใจอย่างถ่องแท้ในตัวพระธรรมบท ที่ประชุมสงฆ์มิใช่เพียงผู้ที่สืบทอดพระศาสนาแต่เพียงนั้น แต่จะต้องสามารถถ่ายทอดอรรถาธิบาย ได้ด้วย เจ้าฟ้ามงกุฎทรงไม่พอพระทัยวัดปฏิบัติประเภทกระทำซ้ำซากอย่างเป็นกลไกโดยผู้ปฏิบัติไม่เข้าใจในสาระเป็นอย่างยิ่ง ด้วยทำให้เป็นเสมือนเพียงประเพณีที่ตกทอดกันมาโดยไม่เข้าใจโดยแจ่มแจ้งและซ้ำยังมีลักษณะท่องถิ่นเข้ามาเจือปน พระองค์ทรงปรารถนาที่จะเข้าพระทัยและทำให้เป็นที่ประจักษ์ว่าวัตรปฏิบัติเป็นเรื่องจำเป็นและมีสาระต่อจิตใจ ด้วยพระวินัยฉัยเช่นนี้ย่อมส่งผลให้บรรดาพฤติกรรมหลักแบบเก่า ๆ ซึ่งดูแล้วไหลไร้สาระและผิดหลักศาสนาอาจจะต้องหมดไปแม้ว่าพฤติกรรมเหล่านี้ยังคงด้านที่มีเสน่ห์น่าสนใจอยู่ก็ตาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีพระประสงค์ที่จะเร่งให้พิธีกรรมแบบพราหมณ์ซึ่งยังคงตกค้างอยู่เสริมไปอย่างเช่นการเสี้อมความนิยมของพิธีกรรม อาทิ พระราชพิธีแรกนาและพระราชพิธีโล้ชิงช้า ซึ่งเคยรุ่งเรืองมากในสมัยอยุธยา

แต่ที่นี่เป็นมุมมองที่พุทธศาสนิกชนผู้มองเห็นความสวยงามและละเอียดอ่อนและศิลปะ เป็นสัญญาณบ่งบอกการยึดถือมั่นถือมั่นในโลกียมั่นเป็นอุปสรรคต่อการหลุดพ้น เรื่องศาสนาในระบบความเชื่อเก่า ๆ แบบชาวบ้าน เรื่องของภูตผีวิญญาณสิ่งลี้ลับทุกอย่างจะต้องหยุดเข้ามาพักพิงในพระอารามธรรมยุต จากแง่มุมนี้เองพระสงฆ์ธรรมยุตจะคงดำรงสมณเพศอย่างเข้มงวด เราจะไม่พบการบูชาเทพ การซื้อขายเครื่องรางของขลัง บูชายันต์ ทำเสน่ห์ หรือการเล่นสำนวนตีโวหาร การละเล่นสนุก ๆ อย่างชาวบ้าน กระบวนแห่แห่นหรือแม้แต่การแสดงตัวตลกจำอวดในพิธีบวชหรือเทศน์มหาชาติกลายเป็นสิ่งต้องห้ามเพราะไร้ความหมาย แม้จะไม่ถึงขนาดจะเป็นอันตรายก็ตาม²⁹ สำหรับธรรมยุติกนิกาย พุทธศาสนาจะไม่ใช้เป็นพิธีกรรมประจำชาติอีก แต่จะกลับเป็นเรื่องของวัตรปฏิบัติทางศาสนาที่เป็นสากลเหมือนเช่นเจตนารมณ์ในแรกเริ่ม

แนวทางที่ใช้เหตุผลที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงนำมาปฏิรูปวงการศาสนาอีกแนวหนึ่ง ก็คือการทำให้พุทธศาสนาเป็นเรื่องของหลักศีลธรรมในการดำรงชีวิต และไม่ใช้การยึดติดกับความคิดฝันแบบอภิปรัชญาที่ยึดเรื่องอภิตาสภาวะหรือเรื่องของโลกหน้า เราทราบกันดีว่าพระพุทธองค์เองทรงปฏิเสธเรื่องเหล่านี้ปรากฏในพระคัมภีร์ว่า³⁰ “เมื่อเราพบคนได้รับบาดเจ็บนอนอยู่กับพื้น เราจะกระทำอะไรเป็นสิ่งแรก ระหว่างดูว่าผู้นั้นถูกอาวุธอะไรหรือใครเป็นคนกระทำ” สิ่งแรกก็คือการรักษาแผลให้กับผู้บาดเจ็บ ดังนั้นองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงวินัยฉัยว่าไม่ต้องเสียเวลาในเรื่องของแนวความคิดความเชื่อทางอภิปรัชญาในเมื่อความทุกข์ยากยังคงทับถมมวลมนุษยอยู่ ด้านที่เป็นรูปธรรมของพุทธศาสนานี้เป็นที่เลื่อมใสของพระองค์มากกว่าการตั้งข้อสงสัยในทุก ๆ เรื่องเห็นจะต้องยอมรับด้วยว่า พุทธศาสนิกชนในสยามในส่วนที่มุ่งเน้นเรื่องการปฏิบัติให้ได้ผลจริงและไม่ยึด

ติดกับความคิดทางอภิปรัชญานี้แสดงถึงความยืดหยุ่นและเป็นรากฐานสำคัญในการเป็นเกราะป้องกันอิทธิพลของศาสนาจากทางตะวันออกด้วย

แนวทางสุดท้ายที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงนำมาใช้ในการปฏิรูปก็คือ เพื่อรื้อฟื้นความเชื่อมั่นศรัทธาในพุทธศาสนากับการปลดปล่อยความทุกข์ คือความตั้งใจอย่างแรงกล้าที่จะเปลี่ยนแปลงความคิดความเชื่อ ทรงมองว่าพระภิกษุที่แท้จริงจะต้องไม่พึงพอใจเพียงได้บรรลุนิพพานแต่เพียงองค์เดียว หากแต่ต้องถือเป็นภารกิจที่จะถ่ายทอดความรู้และสมณศักดิ์ที่มีอยู่เพื่อนำพาผู้อื่นไปสู่ความหลุดพ้นด้วย นับแต่เวลานี้จะมีการจัดระบบการเรียนการสอนความรู้เรื่องพุทธศาสนาอย่างแท้จริง เราทราบว่รัชกาลที่ 3 ได้ส่งมอบพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ให้เจ้าฟ้ามงกุฎ ในการจัดการพระอภิธรรมซึ่งทรงถือเป็นพระราชภารกิจอันสำคัญยิ่ง ทรงเป็นอาจารย์สอนพระอภิธรรมเอง และเราจะได้เห็นผลงานพระนิพนธ์ที่ทรงรจนาขึ้นเมื่อเราศึกษาพระราชประวัติในรายละเอียด เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงถ่ายทอดพระปณิธานนี้ให้แก่บรรดาศิษยานุศิษย์ ทรงเป็นผู้นำในการฟื้นฟูศาสนาขึ้นใหม่ในดินแดนแห่งนี้นับแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้ทรงพัฒนาขยายการศึกษาภาษาบาลีโดยตั้งโรงเรียนสอนที่แม้ในยุโรปเองก็ไม่อาจเทียบเท่า ทั้งนี้ที่สำคัญคือได้ทรงกอบกู้ความเชื่อและศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่โดยทรงเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติและสร้างความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง และเป็นที่มาของบูรณปฏิสังขรณ์บรรดาผู้โดยสารถุทธสถานในรัชกาลที่ 3 ซึ่งไม่เพียงแต่เฉพาะเป็นการดำเนินการอนุรักษ์พระอารามสำคัญในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการสร้างวัดและพุทธสถานใหม่ ๆ ที่สำคัญ ๆ เช่นพระพุทธไสยาสน์ที่วัดโพธิ์ วัดกัลยาณมิตร และพระปรางค์วัดอรุณ เป็นต้น

มาถึงวันนี้ แนวคิดที่จะปฏิรูปศาสนาได้เข้าสู่สถาบันศาสนาตั้งระบบ ในส่วนนิกายเก่าก็ตระหนักถึงข้อวิพากษ์วิจารณ์ที่มีขึ้นเรื่อย ๆ ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงมากมาย จนผู้ที่สืบทอดเจตนารมณ์ของรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นพระโอรส คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์ที่แล้ว³¹ ได้ทรงดำริที่จะรวม 2 นิกายเข้าด้วยกันดังเดิม ในปัจจุบันนี้ความแตกต่างระหว่าง 2 นิกาย ที่ปรากฏให้เห็นจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการครองผ้า การถือบาตร และการท่องพระคัมภีร์เป็นภาษาบาลี แม้จะเห็นได้ชัดว่ามีข้อยกเว้นที่เป็นไปในทางบวกต่อพระเถระชั้นสูงฝ่ายมหานิกายเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ ในแต่ละปีที่ผ่านมา แต่เห็นจะต้องยอมรับกันอยู่ดีว่า เราจะพบพระสงฆ์จากนิกายธรรมยุตที่เคร่งครัดต่อวัตรปฏิบัติอย่างแท้จริง ทั้งยังมีความเข้าใจลึกซึ้งในพระธรรมบทและปรารภนาที่จะดำรงไว้ซึ่งศรัทธาและเผยแผ่พุทธศาสนา อันเป็นคุณสมบัติที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีอยู่อย่างเต็มที่ เป็นที่มาและเป็นเนื้อหาของพระราชกรณียกิจทางด้านศาสนาทั้งหมด

ระยะเวลา 7 ปี ที่ประทับที่วัดสมอราย เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงครุ่นคิดพิจารณาเรื่องการปฏิรูปอย่างจริงจังจนวางแผนที่การปฏิรูปพระศาสนาและทรงดำเนินการประสบผลภายหลัง เมื่อทรงย้ายจากวัดสมอรายไปแล้ว เรื่องที่ยังคงค้างอยู่ในพระทัยหลังจากที่ได้ทรงพบปะกับพระเถระมอญ ซึ่งเรากล่าวถึงไปแล้วเรื่องหนึ่ง คือการจัดงานเขตพัทธสีมา ด้วยปกติเป็นแห่งหินจำนวน 8 แห่ง เพื่อบ่งชี้อาณาเขตของโบสถ์ อันหมายถึงอาณาบริเวณสำหรับประกอบพิธีสงฆ์อันสำคัญยิ่ง โดยเฉพาะการบรรพชาอุปสมบทและการรับพระภิกษุใหม่เข้าสู่ที่ประชุมสงฆ์ ในประเทศพม่าปัญหาเรื่องเสมานี้ได้ก่อให้เกิดการขัดแย้งทะเลาะกันครั้งใหญ่มาแล้ว เพราะมีแนวคิดว่าการบวช

จะกระทำมิได้ หากว่าได้ประกอบขึ้นในเขตเสมาอันศักดิ์สิทธิ์ เมื่อราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16 พระเจ้าธรรมเจดีย์พุกาม³² ทรงส่งสมณทูตไปยังลังกา โดยตั้งใจให้ไปสืบประเพณีการตั้งเสมา³³ และอาราธนาพระภิกษุแห่งพุกามให้อุปสมบทใหม่ทุกรูป ด้วยเหตุนี้เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตรวจสอบแนวเขตเสมาของวัดสมอราย และทรงดำริว่าวัดนี้มีหลักเสมาที่ยังไม่ถูกต้อง ทั้งยังทรงสืบค้นไปถึงวัดอื่น ๆ ด้วย ถ้าเช่นนั้นจะมีประโยชน์อันใดที่จะอุปสมบทในพระอารามเช่นนี้ และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ได้ดำเนินไปแล้วทั้งในพระอารามและนอกพระอารามเหล่านี้ โดยคณะสงฆ์ซึ่งอาจไม่ได้รับการอุปสมบทในเขตเสมาที่ถูกต้องจะมีความหมายอันใด แม้กระทั่งการวางรากฐานก่อตั้งพระพุทธศาสนาในสยามเองก็ขาดหลักเกณฑ์ที่ถูกต้อง รากของต้นไม้ที่เราพุทธศาสนิกชนได้อาศัยร่มใบบุญท์ก็เริ่มจะเน่าเสีย นับเป็นครั้งแรกที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงแสดงพระองค์ให้เห็นว่ามีได้ทรงล้มพระทัยที่จะแยกพระองค์ออกจากเพื่อนร่วมศาสนา ทรงเริ่มดำเนินการด้วยการเข้าพิธีอุปสมบทใหม่ให้ถูกต้องตามพระวินัย ทรงกำหนดเขตพัทธสีมารอบพระอารามด้วยท่อนไม้และอาศัยแม่น้ำเป็นแนวเขต ทำให้เขตเสมานี้มีความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง และในโบสถ์ลอยน้ำนี้เองที่ได้ทรงอุปสมบทในที่ประชุมสงฆ์ 18 รูปที่ได้รับการอุปสมบทอย่างถูกต้องมาแล้ว ศิษยานุศิษย์ของพระองค์ได้เจริญรอยตามและเจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงใช้ท่อนไม้ในการกำหนดเขตสถานที่ประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อยู่เสมอ ท่อนไม้เหล่านี้ยังคงปรากฏอยู่ต่อมาอีกหลายปีหลังจากที่ส่งย้ายที่ประทับ แม้ในเวลาต่อมาภิกษุบางรูปที่เกิดวิกิจจิกจกาก็จะมาประกอบพิธีอุปสมบทใหม่หรือลงปาฏิโมกข์ ณ ที่ตรงนี้ จนกระทั่งแผ่นไม้ผุพังไปตามกาลเวลา ทางวัดซึ่งปัจจุบันคือวัดราชาธิวาสจึงได้สร้างอนุสรณ์สถานไว้

ศิษยานุศิษย์จากวัดมหาธาตุบางรูปย้ายตามพระองค์ไปวัดสมอรายและเพิ่มจำนวนมากขึ้น จนนับได้กว่า 30 ทั้งที่เป็นพระภิกษุและสามเณร ทรงเป็นพระอาจารย์อบรมสั่งสอนด้วยพระองค์เองตามระเบียบวิธีเรียนที่ตรงข้ามกับที่ทรงผ่านมา กล่าวคือโปรดให้บรรดาศิษย์ไม่เพียงแต่เรียนรู้พระธรรมวินัยใหม่เท่านั้น แต่ต้องรอบรู้คำสอนของพระพุทธองค์อีกด้วย และส่งจะทรงฝึกสอนวิธีการฝึกกรรมฐานขั้นสูงและมีวิธีการหลุดพ้นซึ่งอาสวะกิเลสให้แก่ศิษย์ก็ต่อเมื่อได้ทรงพิจารณาแล้วว่าพระสงฆ์แต่ละรูปได้เข้าถึงซึ่งความเพียรอันจะพึงมีก่อนที่จะบรรลุหลุดพ้น เมื่อทรงเห็นว่ารูปใดพร้อมก็จะทรงแนะและสอนวิธีเจริญภาวนาในทางที่หลากหลาย เป็นวิธีปฏิบัติที่จะนำไปสู่การยกระดับจิตให้ถึงซึ่งการสิ้นกิเลสอาสวะ ซึ่งเป็นสิ่งที่พุทธศาสนิกชนในระดับปัจเจกจะบรรลุซึ่งความเป็นอิสระที่สมบูรณ์ การอบรมเทศนาของเจ้าฟ้ามงกุฎต่อบรรดาศิษย์เกิดขึ้นได้ร่มมะขามหน้าโบสถ์ มีเรื่องเล่ากันว่า ศิษยานุศิษย์รุ่นแรกๆพระองค์ยังคงไว้ซึ่งความเคารพบูชาต่อไม้ต้นนี้ ที่ซึ่งภายใต้ร่มเงาร่มเย็นแห่งนี้ ความรอบรู้ของพระสงฆ์ได้บังเกิดขึ้นอย่างแจ่มชัด และต่อจากนั้นก็มีการนำเอาของไปถวายสักการะ ศิษย์บางรูปเข้าสอบเปรียญ 9 ประโยคและสอบผ่านในระดับสูงสุด หลายต่อหลายพระองค์จะได้ปกครองศาสนกิจในการเผยแผ่แนวทางปฏิบัติพระศาสนาในเวลาต่อมา

เจ้าฟ้ามงกุฎทรงแสดงธรรมให้ศิษยานุศิษย์และฆราวาสเป็นจำนวนมากฟังด้วยเช่นกัน ครั้งเมื่อได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ได้ทรงหรือคนเหล่านั้น เมื่อใดที่เสด็จยังวัดสมอราย ก็มักจะโปรดให้เข้าเฝ้าฯ และมีพระราชปฏิสันถารกับบุคคลเหล่านั้นอย่างไม่ถือพระองค์

ในช่วงนี้เองที่ความสัมพันธ์แรกระหว่างเจ้าฟ้ามงกุฎกับขุนนางกมิสซังปัลเลอกัวซ์ เจ้าอาวาสวัดคอนเซ็ปชันเริ่มก่อตัวขึ้น³⁴ ท่านขุนนางประทับอยู่ที่ใกล้วัดสมอราย ซึ่งได้พบกับเจ้าฟ้ามงกุฎบ่อยครั้ง โดยที่ทรงสอนภาษาบาลีแก่ท่านขุนนาง และได้ทรงช่วยในการเรียบเรียงหนังสือ Dictionarium Linguae Thai³⁵ ซึ่งแล้วเสร็จเมื่อต้นปี พ.ศ. 2392 (ค.ศ. 1849) เพื่อเป็นการตอบแทน ฝ่ายท่านขุนนางเองก็สอนภาษาละตินถวาย นับได้ว่าท่านปัลเลอกัวซ์ เป็นชาวยุโรปคนแรกที่ได้นำโลกตะวันตกมาสู่พระองค์ ไม่ช้าไม่นานความสัมพันธ์ทางปัญญาเช่นนี้เป็นบ่อเกิดของความสัมพันธ์ฉันมิตรขึ้นและดำเนินต่อมาจนถึงช่วงขึ้นครองราชย์ ท่านปัลเลอกัวซ์ ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่ปรึกษาและได้มีบทบาทในการต้อนรับบรรดาราชทูตจากยุโรปที่เดินทางเข้ามาเพื่อเจรจาเรื่องสนธิสัญญา ผู้มีปัญหาลักษณะต่างตรงกันข้ามกันและกันไว้จนเป็นที่ประจักษ์ยิ่ง และความสัมพันธ์มีอันต้องหยุดลงเมื่อนายกมิสซังชาวฝรั่งเศสสมรณภาพลงก่อนเวลาอันควรเมื่อ พ.ศ. 2405 (ค.ศ. 1862)³⁶

ขณะที่เสด็จมาประทับที่วัดสมอรายเป็นครั้งที่สองนี้เจ้าฟ้ามงกุฎได้เสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ พระภิกษุจะต้องอยู่ในพระอารามเฉพาะตลอดพรรษาที่เป็นฤดูฝน เมื่อออกพรรษาแล้วนั้น โดยหลักการไม่ควรจะเดินทางไปจาริกแสวงบุญเพื่อเผยแพร่พระธรรมคำสั่งสอน นี่คือที่มาของกลุ่มสงฆ์ 4-5 รูป ที่เราเห็นในบางช่วงของปี ออกเดินทางมุ่งไปยังชนบท มีเครื่องอัฐบริขารสะพายบนหลัง ในบางครั้งก็มีโยมอุปัฏฐากติดตามไปด้วย เจ้าฟ้ามงกุฎเองก็ทรงปฏิบัติภารกิจของสงฆ์อย่างเคร่งครัดด้วยว่าเป็นพระภารกิจที่ทรงพอพระทัยและเป็นวัตรปฏิบัติของสงฆ์มาแต่ครั้งพุทธกาล เจ้าฟ้ามงกุฎทำเสด็จไปอยุธยา เพชรบุรี ราชบุรี เป็นจำนวนหลายครั้ง และครั้งหนึ่งเสด็จขึ้นไปทางเหนือจนถึงเมืองสวรรคโลก การเดินทางที่ไม่มีเหตุยุ่งยากก่อให้เกิดประโยชน์อย่างยิ่งกว่าผู้ที่จะเป็นกษัตริย์ในวันข้างหน้า เพราะได้ทรงสัมผัสกับวิถีชีวิตของราษฎร ทรงรับรู้ความต้องการและความทุกข์ของคนเหล่านั้น ทำให้ทรงดำริว่าจะยังความก้าวหน้าให้เปลี่ยนแปลงใด ๆ นั้นได้บ้าง และถ้าหากการปฏิรูปต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมาในรัชสมัยจะเกิดผลดีและเป็นประโยชน์ต่อประเทศ ข้อดีส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากที่ได้ทรงพระดำเนินด้วยพระบาทเปล่าจากหมู่บ้านหมู่บ้านหนึ่งและได้ทรงบิณฑบาตจากบ้านหมู่บ้านหนึ่งในแต่ละเช้าของวันนี้เอง

การเดินทางแสวงบุญเช่นนี้ยังก่อให้เกิดผลลัพธ์สำคัญอีกประการหนึ่งที่ไม่ใช่เรื่องของศาสนานั้นคือในระหว่างที่เด็กจังหวัดสุโขทัยในครั้งหนึ่ง ทรงค้นพบพระแท่นและศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง³⁷ ซึ่งนับได้ว่าเป็นเอกสารประวัติศาสตร์สยามที่เป็นลายลักษณ์อักษรที่เรารู้จักกันจนถึงขณะนี้³⁸ ชาวสยามแสดงศรัทธาความเคารพเช่นไหว้แผ่นดินนี้ราวกับเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สามารถบันดาลอิทธิปาฏิหาริย์ได้ เป็นพระปรีชาญาณของเจ้าฟ้ามงกุฎที่ได้ทรงเล็งเห็นความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของศิลาจารึกหลักนี้ และทรงได้รับขนานพระนามว่าเป็นนักโบราณคดีพระองค์แรกของสยาม โปรดให้นำพระแท่นและศิลาจารึกมาไว้ใต้ต้นมะขามวัดสมอราย ต่อมาจึงย้ายไปไว้ ณ วัดบวรนิเวศฯ หลังจากทรงขึ้นครองราชย์โดยให้นำไปประดิษฐานที่วัดพระแก้วในพระบรมมหาราชวัง เราทราบกันแล้วว่าได้ทรงแนะนำหลักฐานชิ้นนี้ให้กับชาวตะวันตก และได้ทรงแปลศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงเป็นภาษาอังกฤษบรรทัดต่อบรรทัดด้วยพระองค์เอง สำเนาฉบับแปลปรากฏอยู่ในเอกสาร

ของเซอร์จอห์น เบาริง เรื่อง *ราชอาณาจักรและประชาชนชาวสยาม* (The Kingdom and people of Siam)³⁹

แม้พระราชกรณียกิจขณะประทับที่วัดสมอรายจะมีมากมายสักเพียงใด ก็ยังไม่นับว่าถึงที่สุด กระทั่ง พ.ศ. 2379 (ค.ศ. 1836) เมื่อรัชกาลที่ 3 ทรงแต่งตั้งให้เจ้าฟ้ามงกุฎทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศฯ จึงทำให้ทรงอยู่ในเงื่อนไขที่พร้อมเต็มที่ต่อโครงการปฏิรูปและได้ทรงแสดงพระปรีชาญาณได้เต็มที่

วัดบวรนิเวศฯ ปัจจุบันเป็นพระอารามสำคัญอย่างหนึ่งของกรุงเทพฯ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปชินสีห์ พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่นำมาจากเมืองพิษณุโลก⁴⁰ จนแม้เมื่อหลายปีที่ผ่านมา วัดบวรนิเวศฯ นับได้ว่าเป็นพระอารามที่สำคัญมากสำหรับพุทธศาสนิกชน ทั้งในแง่ที่มีพระสงฆ์จำนวนมากที่ควรแก่การเคารพนับถือจำพรรษาอยู่ เหตุที่กลายเป็นวัดสำคัญส่วนหนึ่งเป็นเพราะองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศิษยานุศิษย์สำคัญ 2 พระองค์ คือเจ้าฟ้าปวเรศ⁴¹ และเจ้าฟ้าวชิรญาณ⁴² ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า 2 พระองค์

วัดนี้สร้างขึ้นเพียงไม่กี่ปีก่อนที่เจ้าฟ้ามงกุฎจะเสด็จมาครองวัด และเมื่อเสด็จมาประทับนั้นก็พอดีกับการสร้างพระเจดีย์อัญมณีที่ตั้งอยู่หลังพระอุโบสถเสร็จสิ้นลง เว้นเสียแต่บริเวณกุฏิที่จำพรรษา ส่วนอื่น ๆ ของวัดยังคงเดิม ไม่ได้เปลี่ยนแปลงมากนักมาจนถึงทุกวันนี้

เจ้าฟ้ามงกุฎประทับที่วัดบวรนิเวศฯ นี้มากกว่า 14 ปี ทำให้ทรงวางรากฐานนิกายธรรมยุตได้อย่างมั่นคง แม้ว่าธรรมยุตจะปรากฏรูปเป็นนิกายเด่นชัดก็ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ข้าพเจ้าก็คงจะไม่กล่าวถึงในรายละเอียดการจัดระบบระเบียบของนิกายนี้ แนวคิดเรื่องการปฏิรูปที่ก่อตัวขึ้นอันข้าพเจ้าได้กล่าวถึงไว้แล้วก่อนหน้านี้ ทำให้ข้าพเจ้าไม่จำเป็นต้องชี้แจงรายละเอียดการปฏิรูปทีละข้อ ตลอดจนทั้งการจัดระบบการปกครองพระอาราม ทั้งนี้เพราะการบรรยายเรื่องเหล่านี้ไม่น่าจะช่วยให้ประโยชน์อะไร พุทธศาสนิกชนทั่วโลกล้วนมีข้อโต้แย้งและถกเถียงกันอย่างเอาเป็นเอาตายในประเด็นที่เรามักเห็นว่าไร้สาระ ดังจะลองยกตัวอย่างหนึ่ง ในประเทศพม่าตลอดเกือบตลอดทั้งศตวรรษได้มีการทะเลาะถกเถียงกันโดยไร้แบบแผนนอกนอกกลุ่มนอกรทางไปว่า พระภิกษุที่นุ่งห่มจีวรต้องเปิดไหล่ไว้ข้างหนึ่งหรือปิดเสียทั้งสองข้าง ดังนี้ เป็นต้น ปัจจุบันดูเหมือนกันปฏิรูปในคณะธรรมยุตินิกายจะเป็นไปกระทั้งกับเรื่องที่หาสาระไม่ได้เลย แต่ปรากฏการณ์นี้ก็ไม่ใช้สาระสำคัญสารัตถะอยู่ที่กระบวนการทางจิตวิญญาณที่เกิดจากวิกฤตการณ์ทางไกลของภิกษุหนุ่มที่แผ่ขยายไปยังจิตสำนึกของผู้คน ทำให้ข้อวัตรปฏิบัติแบบเก่า ๆ สั่นคลอนและสรรค์สร้างชีวิตแบบใหม่ ๆ ขึ้นในทุกองคาพยพ

ข้าพเจ้าคงต้องกล่าวย่ำว่าที่เจ้าอาวาสองค์ใหม่ได้ทรงวางกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ทรงเห็นว่าตรงต้องกับพระวินัย ทรงรจนาบทสวดมนต์และบทสวดจำนวนมาก ซึ่งปัจจุบันก็ยังคงใช้กันอยู่ได้ ทรงแสดงธรรมด้วยภาษาที่กระจ่างเข้าใจง่าย ไม่เคยเตรียมเขียนคำเทศนาไว้ล่วงหน้าเลย จึงเป็นอันว่าเราจะได้เห็นพระปรีชาญาณทางภาษาโวหารจากการฟังพระธรรมเทศนาบางบทที่ได้ประทานเนื่องในพระราชพิธีวันวิสาขบูชาและมาฆบูชายังคงหลงเหลืออยู่ เราเชื่ออย่างสนิทใจตามรายงานที่แจ้งไว้

ว่าพระธรรมเทศนาดึงดูดพุทธศาสนิกชนเป็นอย่างมากยิ่งจนในแต่ละครั้งพระอุโบสถจะเล็กเกินไปที่จะรองรับที่มาฟังธรรมได้

ภิกษุจำนวนมากมาถวายตัวเป็นศิษย์ในองค์เจ้าฟ้ามงกุฎ ทั้งยังทรงมีภาระที่จะต้องปกครองสงฆ์จำนวน 130-150 รูป ทรงให้การอบรมสั่งสอนแก่คณะสงฆ์เหล่านี้ด้วยพระองค์เอง ทั้งทรงส่งพระสงฆ์ที่เป็นศิษย์ที่ดีที่สุดไปตามวัดอื่น ๆ ด้วยจึงเท่ากับว่าเป็นการเริ่มเผยแพร่ศาสนาใหม่ที่ทรงตั้งขึ้น

ในสมัยนั้นจะศึกษาหาความรู้จากพระไตรปิฎกได้ก็แต่จากที่จารไว้ในใบลานเท่านั้น โรงพิมพ์ตั้งขึ้นมาใช้งานโดยเฉพาะของพวกมิชชันนารีคาทอลิกและโปรเตสแตนต์ โรงพิมพ์ที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงก่อตั้งขึ้นเพื่อใช้ในกิจการพระอารามจึงนับว่าเป็นโรงพิมพ์แห่งแรกๆ ที่ดำเนินการโดยชาวสยาม มีการใช้ตัวอักษรพิเศษที่ทรงประดิษฐ์ขึ้นเองเรียกว่าอักษร “อริยกะ”⁴³ แต่ก็เลิกใช้ในเวลาต่อมา เมื่อหันมาใช้ตัวอักษรไทยในแป้นพิมพ์แทน เริ่มใช้อักษรไทยเป็นหลักในการถอดเสียงภาษาบาลีแทนอักษรขอมโบราณซึ่งมักใช้เขียนจารึกพระไตรปิฎกในสมัยก่อน

ในช่วงสมัยนี้เองที่ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าฟ้ามงกุฎกับบรรดามิชชันนารีอเมริกันเริ่มต้นขึ้น โดยเฉพาะกับบาทหลวงกัสเวล⁴⁴ และดร.เฮาส์⁴⁵ ในปี พ.ศ. 2388 (ค.ศ. 1845) ขณะที่พระชนมายุได้ 40 พรรษา ทรงขอให้บาทหลวงกัสเวลสอนภาษาอังกฤษ เป็นที่รู้กันดีว่าตรีศกษาภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว อาจเป็นไปได้ว่าการติดต่อกับมิชชันนารีนี้เองที่ทำให้เกิดทรงสนพระทัยความรู้ด้านวิทยาศาสตร์ และทรงดำริสิ่งนี้ว่าเป็นคุณูปการประการเดียวของอารยธรรมตะวันตก วิชาหลัก ๆ ที่ทรงศึกษามีคณิตศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งดาราศาสตร์ เราทราบกันดีว่าความสนพระทัยในเรื่องดาราศาสตร์ อย่างจริงจังนี้เองเป็นเหตุให้เสด็จสวรรคต ทรงพระประชวรและสวรรคตด้วยพระโรคไข้ป่าในคราวเสด็จเขาสามร้อยยอดเพื่อทอดพระเนตรสุริยุปราคาพร้อมด้วยนักปราชญ์ยุโรปจำนวนหนึ่ง⁴⁶ ความสัมพันธ์กับคณะมิชชันนารีเป็นเรื่องยืนยันได้เป็นอย่างดีที่พระวิจารณ์ญาณอันเปิดกว้าง พระองค์เองมิได้ทรงปิดบังทัศนวิพากษ์วิจารณ์ต่อคริสต์ศาสนา อีกทั้งยังมีพระราชศรัทธาอุปถัมภ์ต่อความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาอย่างเต็มเปี่ยม แต่อย่างไรก็ตามก็ได้ส่งอำนาจความสะดวกต่าง ๆ ให้แก่พวกมิชชันนารีในการเผยแพร่ศาสนาต่าง ๆ ที่ต้องการ เป็นต้นว่าโปรดให้มิชชันนารีไปร่วมในงานศพเพื่อโปรดศพให้ได้บอกกล่าวบทคำสอน ส่วนสำหรับบาทหลวงกัสเวลผู้เป็นพระอาจารย์ถวายการสอนภาษาอังกฤษนั้น เจ้าฟ้ามงกุฎได้ประทานห้องภายในวัดอันเป็นเอกเทศเพื่อสอนศาสนาและโปรดให้พระสงฆ์ในวัดเข้าฟังด้วย บาทหลวงกัสเวลได้สองปรารภตลอดช่วง 3 ปี ก่อนจะถึงแก่กรรมภายใต้พระบรมโพธิสมภารขององค์พระผู้ทรงสมณศักดิ์สูงในบวรพระพุทธศาสนาสยามเราจะเน้นคุณลักษณะพิเศษทำนองนี้บ่อยครั้งในพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและที่ข้าพเจ้าไม่ได้เล่าให้ละเอียดด้วยเกรงว่าจะเป็นเรื่องปลีกย่อยเกินไป

การที่เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงแสดงความเอื้ออาทรเช่นนี้เชื่อว่าเข้าใจเสียซึ่งปัญหา เพราะบรรยากาศในวังไม่เอื้ออำนวยต่อการรับอิทธิพลตะวันตก ในช่วงนั้นยังมีผู้ที่สันทัดกับตะวันตกต่อแนวคิดแบบตะวันตกอีกพระองค์หนึ่งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว⁴⁷ ซึ่งปลีกพระองค์ออกจากกิจการทางการเมืองนับแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ เช่นเดียวกับพระเชษฐาธิราชได้ทรงเลิกคบหาสมาคมกับสหราชอาณาจักรและทรงดำเนินพระชนมชีพอย่างค่อนข้างโดดเดี่ยวหันไปส่งงานโลหะที่โปรดแต่เพียงอย่างเดียว บรรดามิชชันนารีอเมริกันซึ่งทรงหมัดกำลังใจหลังจากต้องเผชิญกับปัญหานานาประการต่างเตรียมตัวเดินทางออกนอกประเทศ บาทหลวงฝรั่งเศส 8 รูป ถูกเนรเทศออกไป ส่วนข้าราชการบริพารของพระเจ้าอยู่หัวเองมองการตั้งนิกายใหม่ของเจ้าฟ้ามงกุฎในแง่ลบมาก มีเสียงตำหนิว่าองค์เจ้าฟ้ามงกุฎได้ทรงละทิ้งศาสนาประจำชาติไทยนิยมศาสนาของพม่าซึ่งเป็นศัตรูมาแต่เก่าก่อน หากแต่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตระหนักดีว่ายังคงมีเหล่าปราชญ์ราชบัณฑิตที่เห็นพ้องกับพระองค์อยู่มาก ไม่เคยโปรดให้เข้าเฝ้าฯ แสดงทัศนคติต่อกิจการบ้านเมืองเลยแม้แต่ครั้งเดียว ไม่เคยทรงให้ความเห็นใด ๆ เกี่ยวกับการเมืองของราชอาณาจักร จึงจะกล่าวได้ว่ามิได้ทรงแสดงตนเป็นผู้นำทางการเมืองใด ๆ ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาในหมู่ราษฎรเกินกว่าศรัทธาในพุทธศาสนาเสียอีก ชาวสยามที่ตระหนักดีว่าประเทศซึ่งกำลังตกอยู่ในภาวะปลอดสงครามนี้ไม่อาจจะดำรงอยู่แบบโดดเดี่ยวซึ่งเหมือนกับเป็นการฆ่าตัวตายได้อีกต่อไป จะหันไปยึดถือองค์เจ้าฟ้ามงกุฎ เจ้าอาวาส จึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคตมีพระราชประสงค์จะตั้งรัชทายาทแทนพระองค์ ก็ได้รับการถวายคำตอบว่า “มีองค์รัชทายาทอยู่แล้ว” เพียงหลังจากนั้น 2-3 วัน คณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินไปเชิญเสด็จเจ้าฟ้ามงกุฎทรงขึ้นครองราชย์ในวันที่ 8 เมษายน พ.ศ. 2394 (ค.ศ. 1851) องค์ท่านเจ้าอาวาสได้เสด็จไปยังพระบรมมหาราชวังเพื่อประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกและเสด็จยังวัดพระแก้ว รุ่งขึ้นจึงทรงลาผนวชหลังจากที่ทรงครองผ้ากาสาวพัสตร์มานานกว่า 27 ปี และเสด็จประทับในพระบรมมหาราชวัง

พระราชประวัติของพระองค์ท่านนับจากเวลานั้นเป็นที่รู้จักดีแล้ว พระราชกรณียกิจน้อยใหญ่ พระบรมราชาบายทางการปฏิรูป จะมุ่งไปสู่กิจการทางโลกย์ พระราชกิจแรกที่ทรงกระทำประการหนึ่งคือ ทรงประกาศว่าจะมีทรงเข้าแทรกแซงเรื่องขัดแย้งที่เกี่ยวข้องกับตัวบพทศาสนาโดยตรง โดยทางปฏิบัติพระองค์ทรงรับทั้งสองนิกายไว้ภายใต้พระราชูปถัมภ์ และทรงเป็นตัวของพระองค์เองโดยตลอด และในพระราชประวัติขององค์ชัตรีย์ผู้ยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์พระองค์นี้เราจะพบบทคุณลักษณะทางพระปรีชาญาณและพระราชหฤทัยอันงดงามคนที่ได้แสดงออกไว้ซึ่งพระจริยวัตรอันน่าเลื่อมใสขององค์พระผู้ทรงเยาว์วัยแห่งวัดสมอรายและองค์พระเจ้าอาวาสแห่งวัดบวรนิเวศฯ ผู้ทรงสมณศักดิ์ได้โดยไม่ยากนัก

เชิงอรรถ

1. พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร “การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวยราชพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2511 : 164.

2. คูรายละเอียดเพิ่มเติมผลงานของแลงกาต์ไดโน แลงกาต์, 2526 : 157-159.
3. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์เมื่อวันพุธ เดือน 5 ขึ้น 1 ค่ำ ปีกุน ยังเป็นโศก พุทธศักราช 2394 อ้างใน ราชสกุลวงศ์, 2512 : 25.
4. เซอร์จอห์น เบาริง (Sir John Bowring) อัครราชทูตอังกฤษผู้มีอำนาจเต็มเชิญพระราชสาส์นจากสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษเข้ามายังสยามเมื่อ พ.ศ. 2394 อ้างใน แฉมสุข, 2528 : 1-2.
5. สนธิสัญญาเบาริงหรือสนธิสัญญาไมตรีและพาณิชย์ (Treaty of Friendship and Commerce) ลงนามวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398.
6. สนธิสัญญากับประเทศฝรั่งเศส ลงนามในปี พ.ศ. 2399 มีราชทูตคือเมอซีเออร์ชาร์ลส์ เดอ มงติญญี่ (M. Chrales de Montigny) อ้างใน เพ็ญศรี, 2539 : 2-15-25.
7. สนธิสัญญากับประเทศสหรัฐอเมริกา ลงนามในปี พ.ศ. 2399 มีราชทูตคือ เทาน์ซันต์ แแฮริส
8. เช่น ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าจอมอยู่งานถวายบังคมลาออกได้ แล้วด้วยเจ้าจอมมารดาและหม่อมท้าวที่มีหม่อมเจ้าผู้ ประกาศ ณ วันอาทิตย์ เดือน 12 ขึ้น 2 ค่ำ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก อ้างในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, 2504 : 107-111.
9. ราชกิจจานุเบกษา (Royal Gazette) พระราชทานนามโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มออกฉบับแรกเมื่อวันจันทร์ที่ 15 มีนาคม 2401 อ้างใน สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2537 : 97-98.
10. เอกสารสำคัญที่ข้าพเจ้า (หมายถึง ร. แลงกาต์-ผู้แปล) นำมาศึกษาอ้างอิงมี 3 ฉบับ คือ เรื่อง *วัดสมอรายอันมีนามว่าวัดราชาธิวาส* พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปี ค.ศ. 1901 ก่อนการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามนี้ เรื่อง *ประวัติวัดมหาธาตุ* พระราชนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ และ *ตำนานวัดบวรนิเวศ* สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเริ่มนิพนธ์ และสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงนิพนธ์จนจบบริบูรณ์ (อ้างอิงจากต้นฉบับเดิม)
11. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน 11 ขึ้น 14 ค่ำ ปีชวด ตรงกับวันที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2347 เสด็จสวรรคตเมื่อวันพฤหัสบดีขึ้น 11 ค่ำ เดือน 11 ขึ้น 15 ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. 2411 พระชนมพรรษา 65 พรรษา
12. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจราชานุภาพ ประทานคำอธิบายถึงเรื่องพระนามไว้ว่า...ประเพณีการพระราชทานนามเจ้าฟ้ามีมาแต่โบราณ พระราชทานต่อหน้าพระชันษาได้ 9 ปี หรือมิฉะนั้นก็เมื่อเสกกันต์...และคนทั้งหลายเรียกกันว่าทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่และเมื่อพระชันษาได้ 9 ปี มีพระราชทานลงสรลง เมื่อปีวอก พุทธศักราช 2355 รับพระราชทานนามตาม

จารึกในพระสุพรรณบัฏว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎสมมติวงศ์เทววงศ์ พงศ์อิศวร กษัตริย์ชาติติยราชกุมาร อ่างใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2517 : 50-56.

13. ทรงบรรพชาเป็นสามเณรเมื่อปีฉลู พ.ศ. 2360 พระชันษา 14 ปี ประทับ ณ วัดมหาธาตุ

14. ทรงผนวชเมื่อปีวอก พ.ศ. 2367 พระชันษา 21 ปี ได้รับพระราชฉายานามว่าวชิรญาณ

15. ก่อนทรงผนวช มีพระราชโอรส 2 พระองค์ อันประสูติแต่เจ้าจอมมารดาน้อย ได้แก่ พระองค์เจ้าชายนพวงศ์ (กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส) กำกับกรมพระยาพระคลังมหาสมบัติ ทรงเป็นต้นสกุลนพวงศ์ และอีกพระองค์คือ พระองค์เจ้าชายสุประดิษฐ์ (กรมหมื่นวิษณุภาณีภาธร) ทรงเป็นต้นสกุลสุประดิษฐ์ อ่างใน *ราชสกุลวงศ์*, 2512 : 44.

16. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตเมื่อวันพุธ เดือน 8 แรม 11 ค่ำ ปีวอก ตรงกับวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 พระชนมพรรษา 58 พรรษา เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ 16 ปี

17. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเรียม (ทรงเฉลิมพระนามาภิไธยเป็นสมเด็จพระศรีสุลาลัยในสมัยรัชกาลที่ 3)

18. เดิมชื่อวัดสมอรายเคยเป็นที่ประทับระหว่างทรงผนวชของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สมเด็จพระบรมราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ อ่างจาก *กรมศิลปากร*, 2525 : 267.

19. แปลว่าปู่ ตา หมายถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

20. วิปัสสนาธุระ หมายถึงมุ่งเน้นกิจพระศาสนาในด้านบำเพ็ญกรรมฐานเป็นหลัก ด้านคันถธุระคือธุระฝ่ายพระคัมภีร์ การเรียนพระคัมภีร์ การศึกษาพระปริยัติธรรม อ่างใน *พระราชวรมุนี* , 2528 : 32, 277.

21. เดิมชื่อวัดพลับ เป็นวัดโบราณ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดให้นิมนต์พระอาจารย์สุก วัดท่าหอย ริมคลองคูจาม กรุงเก่า ลงมาจำพรรษาแล้วพระราชทานสมณศักดิ์ที่พระญาณสังวร ครั้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามวัดว่าวัดราชสิทธิาราม วัดนี้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราช (สุก) ผู้ทรงวิทยาคูณในทางวิปัสสนาธุระ อ่างใน *กรมการศาสนา*, 2525 : 138.

22. วัดมหาธาตุ หรือชื่อเต็มคือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก เดิมชื่อวัดฉลักหรือสลัก สร้างมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท (บุญมา) ทรงสถาปนาวัดนี้ขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. 2326 และพระราชทานนามว่าวัดนิพพานาราม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเปลี่ยนชื่อเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์คาราม และ

เมื่อสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาทพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรง
เมื่อสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาททิวศต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
มหาราช ทรงเปลี่ยนชื่ออีกครั้งเป็นวัดมหาธาตุ การสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงบริจาคพระราชทรัพย์อันเป็น
ส่วนของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. 2437 และโปรด
ให้ต่อสร้อยนำวัดเพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชพระองค์นั้นว่า วัดมหาธาตุยุวราช
รังสฤษฎ์

23. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้แต่งสมณทูตขึ้นเพื่อเดินทางไปยัง
ลังกาเพื่อสืบพระพุทธศาสนา เมื่อ พ.ศ. 2357 เมื่อกลับมาได้นำหน่อต้นพระศรีมหาโพธิจากเมืองอนุ
ราธปุระมาด้วย 6 ต้น อ้างใน เสถียร, มปท. : 619.

24. พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลกยาราม

25. ตูรายละเอียดใน สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ, 2517 : 57-59.

26. คาถาถวายพระพรนั้น ขึ้นต้นด้วยบทที่ว่า ยัม ยัม เทวมสฺसानัน มงคลตถาย ภาสิตํ ซึ่ง
รัชกาลที่ 4 โปรดให้พระสงฆ์สวดคาถานี้ข้างท้ายบทสวดพระปริตรมาจนทุกวันนี้ ตูรายละเอียดใน
สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพ, 2517 : 59.

27. ตูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สิริวัฒน์, 2524 : 300.

28. พระเถระมอญรูปหนึ่งชื่อชาย พุทธวิโส จำพรรษาอยู่ที่วัดบรมวงศ ได้เป็นพระราชา
คณะที่พระสุเมธนี อ้างใน สิริวัฒน์, 2524 : 50.

29. สำหรับบทสวดของมหาชาติและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานนั้น โปรดดู
รายละเอียดในบทความ G.E. Gerini ใน Gerini, 1892 (อ้างอิงจากต้นฉบับเดิม)

30. Cula-Malunka-Ovada (จุลมงคโลวาท) โปรดดู Odenberg. La Bouddha แปล
โดย A. Foucher : 273 (อ้างอิงจากต้นฉบับเดิม)

31. คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ดู
รายละเอียดใน วัดบวรนิเวศ, 2525 : 8-18.

32. พระเจ้าธรรมเจดีย์ ครองราชย์ตั้งแต่ ค. ศ. 1472- 1492 (พ. ศ. 2015-2035) ในสมัย
ดังกล่าวมีการรื้อฟื้นพุทธศาสนานิกายเถรวาทขึ้นใหม่ ทรงส่งคณะสมณทูตไปพุทธคยาและลังกา ได้
ทรงสร้างพระอุโบสถสำหรับประกอบพิธีอุปสมบทและอาราธนาพระสงฆ์ทั้งหมดให้บวชใหม่ ดู
รายละเอียดเพิ่มเติมใน หม่อง ทิน อ่อง, 2519 : 64-66.

33. ข้อเท็จจริงดังกล่าวที่เกี่ยวข้องกับศิลาจารึกของพระเจ้ากัลยาณีซึ่งจารึกขึ้นโดยพระ
เจ้าธรรมเจดีย์เมื่อ ค.ศ. 1476 ได้รับการอ่านและถ่ายทอดเป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษ และ
จัดพิมพ์โดยหอสมุดแห่งชาติเมื่อ พ.ศ. 1925 (อ้างอิงจากต้นฉบับเดิม)

34. โปรดดู Chorin, 1923 (อ้างอิงจากต้นฉบับเดิม)

35. เป็นพจนานุกรม 4 ภาษา คือ ไทย ฝรั่งเศส ละติน อังกฤษ ใช้ชื่อว่า “ศัพท์ พจนานุกรม พาสาไท” ตีพิมพ์ครั้งแรกที่ประเทศฝรั่งเศส เมื่อปี พ.ศ. 2397 (ค.ศ.1854)

36. สังฆราชปลเลอกัวซ์มรณภาพเมื่อวันที่ 18 มิถุนายน พ.ศ. 2406 เมื่ออายุ 57 ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานหีบทองทิบใบบรรจศพ พร้อมทั้งมีปลอกชนะ ประคองในเวลาเชิญหีบศพขึ้นวอมาลงเรือหลวงไปยังวัดคอนเซ็ปชัน ทั้งโปรดให้ลดธงเรือพระที่นั่งลง ครึ่งเสา ขณะเดียวกันที่เรือหลวงทุกลำลดธงและยิงปืนใหญ่ตามป้อมเป็นการคำนับศพตามสมควร ด้วย ดุราลัยละเอียดใน ส.พลาญน้อย, 2516 : 57.

37. คือพระแท่นมนังคศิลาอาสน์และศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหง สำหรับ พระวชิรญาณทรงพบที่เนินปราสาทเมืองสุโขทัย แล้วทรงนำมาลงไว้ ณ วัดสมอราย และย้ายมาไว้ ณ วัดบวรนิเวศฯ ในคราวที่เสด็จมาประทับ ณ วัดนี้ อ้างใน กรมศิลปากร, 2520 : 47.

38. สำหรับศิลาจารึกและประวัติของการค้นพบนี้ โปรดดูใน ยอร์ช เซเดส์. “จารึกสุโขทัย ,” ในประชุมจารึก ภาค 1. (อ้างอิงจากต้นฉบับเดิม)

39. Bowring, 1969 : 278-279.

40. พระพุทธชินสีห์เป็นพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย สร้างขึ้นพร้อมกับพระพุทธชินราชและ พระศาสดา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้อัญเชิญลงมา ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า “มาถึง ณ วันพุทธ เดือน 1 แรม 2 ค่ำ”ดูใน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2504 : 118.

41. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จพระสังฆราชลำดับที่ 8 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงครองวัดบวรนิเวศฯ สืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

42. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้าลำดับที่ 10 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงครองวัดบวรนิเวศฯ เป็นพระองค์ที่ 3 ระหว่างพ.ศ 2435-2464

43. ได้ทรงดำริที่จะเอาตัวอักษร พยัญชนะ และสระ ให้มาอยู่บนบรรทัดเดียวกัน และเรียงสระอยู่หลังเช่นอักษรในยุโรป โปรดให้ทดสอบกับพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต แต่ต่อมาไม่ได้รับความนิยมเท่าที่ควร และเลิกใช้ในที่สุด อ้างจาก กำธร, 2517 : 10.

44. นายเจสซี กัสเวล (Jesse Caswell) मिซซันนาริโออเมริกัน

45. นายแพทย์ซามูเอล ร. เฮาส์ (Dr.Samuel R. House) มิซซันนาริโออเมริกัน ผู้ริเริ่มการ ใช้ยาสลบในการผ่าตัดเป็นครั้งแรกในสยาม ทั้งยังมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่วิชาดาราศาสตร์ และวิทยาศาสตร์สมัยใหม่

46. ดุราลัยละเอียดเพิ่มเติมใน พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, 2536 : 190-193.

47. พระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระอนุชาธิราชในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติวันอาทิตย์ เดือน 10 ขึ้น 15 ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช 1170 ตรงกับ พ.ศ. 2351. ประสูติแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ได้รับพระราชทานพระราชพิธีบรรพชาภิเษก เสด็จสวรรคตเมื่อวันอาทิตย์ เดือน 2 แรม 6 ค่ำ ปีฉลู สัปตศก จุลศักราช 1227 (พ.ศ. 2408) ดูรายละเอียดในประมวลพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2512 : 19-22.

หนังสืออ้างอิง

กรมการศาสนา. *ประวัติวัดทั่วราชอาณาจักร เล่ม 1*. กรุงเทพฯ, 2525.

กรมศิลปากร. *วัดสำคัญ กรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ, 2525.

_____. *ศิลาจารึกหลักที่ 1 พ่อขุนรามคำแหง*. กรุงเทพฯ : การะเวก, 2520.

กำธร สติรกุล. *ลายสือไทย 700 ปี*. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2527.

จุลจักรพงษ์, พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. *เจ้าชีวิต สยามยุคก่อนประชาธิปไตย*. พิมพ์ครั้งที่ 4 .

กรุงเทพฯ : ริเวอร์บุ๊กส์ จำกัด, 2536.

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. *ความทรงจำ*. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา,

2517.

แถมสุข นุ่มนนท์. *การทูตไทยสมัยรัตนโกสินทร์*. 2528.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1*. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา,

2504.

เทพสุนทรสารทูล. *สมเด็จพระสังฆราชกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ : 2535.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2504.

ประมวลพระราชประวัติในพระบาทสมเด็จพระปวงเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้า

เจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ, 2512.

พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพฯ : มหา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.

เพ็ญศรี ตึก. *ความสัมพันธ์ระหว่างไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตาม*

เอกสารของกรมกระทรวงต่างประเทศ. กรุงเทพฯ : 2539.

ราชสกุลวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ 8. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนั่น บุญยศิริพันธ์,

พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512.

แลงกาด, โรเบิร์ต. *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทยเล่ม 1-2. กรุงเทพฯ, 2526. วัดบวรนิเวศ. กรุงเทพฯ*

2525.

วิทย์ พงศ์พินิตานนท์. “ร. แลงกาด กับการศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายไทย.” ใน *วารสารโลก*

ประวัติศาสตร์ 3. 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2540).

ส. พลายน้อย, นามแฝง. *ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : แพร์พิตยา, 2516.*

สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 12. กรุงเทพฯ : 2506.

สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี. *หนังสือที่ระลึกราชกิจจานุเบกษา. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง,*

2537.

ศิริวัฒน์ คำวันสา. *สงฆ์ไทยใน 200 ปี. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2524.*

สะท้อน ศุภโสภณ. *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับพัฒนาการเล่ม 2 (ส. 402). มปป. : มปป.*

หนังสือที่ระลึกถึงรอบ 100 ปีแห่งวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและวันเสวย

ราชย์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : 2511.

หม่อง ทิน อ่อง (แต่ง), เพชรี สุมิตร (แปล). *ประวัติศาสตร์พม่า. กรุงเทพฯ : 2519*

Bowring, Sir John. *The Kingdom and people of Siam, Vol. 1. London : Oxford*

University Press, 1961.

Chorin, R.P.L. *มุนายกมิสซังปาลเลอแก้วซ์ : ชีวิตและผลงานในสยาม. กรุงเทพฯ : 1923.*

Gerini, G.E. *Retrospective view and account of the origin of the Thet Maha ch'at*

ceremony. กรุงเทพฯ : 1872.

Lingat, R. *La vie religieuse du roi Mongut. The Siam Society : Fifth Anniversary*

Publication selected articles from the Siam Society Journal Vol.1 1904-

1929. Bangkok, 1954.